

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АДАПТАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

Колективна монографія

За редакцією Н. Ю. Голубєвої

Одеса
Фенікс
2026

УДК 341.93
А 28

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 8 від 08.04.2026 р.)*

Рецензенти:

Харитонов Є. О. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри приватного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Гусаров К. В. – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач кафедри цивільної юстиції та адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Булеца С. Б. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільного права та процесу Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

А 28

Адаптація цивільного процесуального права до європейських стандартів : кол. монографія [Електронне видання] / за ред. Н. Ю. Голубєвої. – Одеса : Фенікс, 2026. – 452 с. – Режим доступу: ...
ISBN 978-617-8763-28-2

Колективна монографія є комплексним дослідженням проблем адаптації цивільного процесуального права до європейських стандартів. Монографія, представлена увазі читача, об'єднує досвід теоретичних досліджень і практичних напрацювань вітчизняних фахівців у галузі цивільного процесуального права. Автори аналізують ключові напрями гармонізації національного процесуального законодавства з європейськими стандартами, виявляють системні прогалини та пропонують прикладні механізми модернізації судового процесу.

Адресована науковцям, викладачам, юристам-практикам, студентам юридичних факультетів і всім, хто цікавиться розвитком цивільного процесуального права в умовах європейської інтеграції.

УДК 341.93

ISBN 978-617-8763-28-2

© Колектив авторів, 2026

ЗМІСТ

Вступ від редактора.....	7
--------------------------	---

Розділ 1.

Судові витрати в цивільному судочинстві: європейські стандарти та національні тенденції розвитку (Голубєва Н. Ю.)

Вступ.....	9
1. Засади відшкодування судових витрат в європейських країнах.....	17
2. Засади відшкодування судових витрат в Німеччині, Австрії, Франції, Італії, Великобританії, США та Канаді.....	22
3. Нові механізми фінансування судових витрат.....	47
4. Проблеми визначення розміру витрат на професійну правничу допомогу та їх розподілу між сторонами в Україні.....	60
Висновки.....	71

Розділ 2.

Вплив європейських стандартів судочинства на судові рішення у цивільних справах (Андронов І. В.)

Вступ.....	74
1. Судові рішення та верховенство права.....	76
2. Види судових рішень в цивільному судочинстві України та країн ЄС.....	85
3. Ухвалення судового рішення в цивільній справі без нарадчої кімнати.....	90
4. Res judicata та законна сила судового рішення: співвідношення понять.....	98
Висновки.....	103

Розділ 3.

Участь дитини в цивільному судочинстві України: європейські стандарти та національні тенденції розвитку (Волкова Н. В.)

Вступ.....	106
1. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві: міжнародні стандарти та судова практика.....	108
2. Процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві України в контексті європейських стандартів.....	115
3. Міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві... ..	127
Висновки.....	140

Розділ 4.

Громадські центри правосуддя у механізмі забезпечення доступу до правосуддя: міжнародний та український досвід (Бут І. О.)

Вступ.....	143
1. Іноземний досвід діяльності громадських центрів правосуддя.....	148
2. Досвід діяльності громадських центрів правосуддя в Україні.....	162
3. Характерні риси громадських центрів правосуддя.....	172
Висновки.....	176

Розділ 3

УЧАСТЬ ДИТИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Волкова Наталія Василівна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0003-4346-1862

DOI

Вступ

1. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві: міжнародні стандарти та судова практика
2. Процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві України в контексті європейських стандартів
3. Міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві

Висновки

Вступ

Забезпечення прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві є однією з ключових проблем сучасного цивільного процесуального права, що поєднує конституційні, цивільно-правові та міжнародно-правові підходи. Визнання дитини як самостійного суб'єкта права, здатного брати участь у правовідносинах та впливати на вирішення питань, які стосуються її життя, особистого розвитку, безпеки тощо, стає пріоритетом правових систем сучасних держав, у тому числі України. Актуальність дослідження зумовлена посиленням ролі міжнародних стандартів у національному законодавстві, необхідністю імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, Європейської конвенції про здійснення прав дітей та ін., а також розвитком судової практики, що забезпечує реальну участь дитини у цивільному судочинстві України.

Сучасний підхід до забезпечення найкращих інтересів дитини ґрунтується на принципі, який визнається базовим у міжнародному праві, оскільки будь-яке рішення, що стосується дитини, має прийматися з пріоритетом її інтересів. Цей принцип закріплений у ст. 3 Конвенції ООН про права дитини та детально розкритий у протоколах до неї. Зважаючи на те, що принцип

забезпечення найкращих інтересів дитини закріпленій у низці міжнародних документів, Комітет з прав дитини, підкреслюючи його пріоритетне значення, підготував Загальне зауваження № 14 (2013) під назвою «Про право дитини на першочерговий розгляд її найкращих інтересів». Водночас принцип забезпечення найкращих інтересів дитини також повинен реалізовуватись з дотриманням положень Європейської конвенції про здійснення прав дітей, де передбачено не лише оцінку інтересів дитини, а й обов'язок суду враховувати її думку, рівень усвідомлення та надавати можливість висловитися у доступній формі. Важливим є те, що принцип найкращих інтересів дитини не суперечить врахуванню інтересів батьків, проте у разі конфлікту перевага надається саме дитині, що створює необхідну основу для правозастосовної практики.

Одним із напрямів дослідження є аналіз процесуальних гарантій участі дитини у цивільному судочинстві України. Правовий статус дитини визначається віковою категорією та рівнем розвитку її цивільної процесуальної правоздатності й цивільної процесуальної дієздатності. Законодавство України диференціює малолітніх та неповнолітніх осіб, встановлюючи особливі права та обмеження для кожної категорії, наприклад, неповнолітні з 14 років можуть самостійно реалізовувати цивільні процесуальні права у справах, що безпосередньо їх стосуються, що відповідає європейській практиці забезпечення участі дітей у цивільному судочинстві. З цього випливає, що формування правового статусу дитини у цивільному судочинстві є складним та багаторівневим процесом, який передбачає баланс між захистом інтересів дитини та дотриманням прав батьків (законних представників).

Важливу роль у забезпеченні прав дитини відіграє міжнародний механізм захисту, що включає систему міжнародних органів та судів, здатних контролювати виконання державами своїх зобов'язань у сфері прав дитини. Європейський суд з прав людини, рішення якого мають обов'язковий характер для держав, що ратифікували Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, забезпечує практичну реалізацію міжнародних стандартів у національному правовому полі. Національні суди, у свою чергу, зобов'язані враховувати ці стандарти та практику Європейського суду з прав людини, що створює ефективний правовий механізм для захисту прав та інтересів дитини.

Таким чином, дослідження участі дитини у цивільному судочинстві України має високу наукову та практичну значення. Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю адаптації національного законодавства з європейськими стандартами, підвищенням ефективності механізмів захисту прав дітей та забезпеченням їх реальної участі у цивільному судочинстві, що впливають на їхнє життя та розвиток. Дослідження цього питання в комплексі – від теоретичного визначення правового статусу дитини до аналізу міжнародних та національних механізмів правового захисту дитини – доз-

воляє створити науково обґрунтовану базу для подальшого вдосконалення законодавства та практики цивільного судочинства.

1. Забезпечення найкращих інтересів дитини у цивільному судочинстві: міжнародні стандарти та судова практика

Конституційно-правові положення України покладають відповідальність за забезпечення та охорону прав і законних інтересів дітей як на державу, так і на батьків дитини. Гарантія захисту прав і інтересів дитини належить до основних функцій будь-якої сучасної держави, у тому числі й України, що зумовлює необхідність комплексного аналізу та подальшого вдосконалення механізмів такого захисту. Для ґрунтовного дослідження проблем захисту прав та інтересів дитини, зокрема у судовій площині, визначальне значення має принцип забезпечення найкращих інтересів дитини.

Конвенція ООН про права дитини та протоколи до неї загалом сприяли посиленню правових гарантій охорони прав та інтересів дитини. Вирішальним аспектом є спрямованість її положень на забезпечення найкращих інтересів дитини. Відповідно до ст. 3 зазначеної Конвенції у всіх заходах щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального захисту, судами, адміністративними або законодавчими органами, першочергова увага повинна приділятися забезпеченню найкращих інтересів дитини¹. Водночас положення ст. ст. 18 і 19 Конвенції про права дитини встановлюють, що, як правило, саме батьки забезпечують найкращі інтереси дитини та несуть основну відповідальність за її виховання і розвиток. Разом із тим норма ст. 3 Конвенції про права дитини у певних ситуаціях виконує захисну функцію щодо дитини у випадках неналежного ставлення до неї або відсутності належної батьківської турботи.

Принцип забезпечення найкращих інтересів дитини також закріплений у Європейській конвенції про здійснення прав дітей. Так, у ст. 6 цього міжнародного акта зазначено, що процедура ухвалення рішень стосовно дитини має ґрунтуватися на принципі її найкращих інтересів, а перед прийняттям відповідного рішення судовий орган: а) з'ясовує, чи володіє він достатнім обсягом інформації для ухвалення рішення в інтересах дитини, та у разі потреби отримує додаткові відомості, зокрема від осіб, на яких покладена батьківська відповідальність; б) якщо відповідно до національного законодавства дитина визнається такою, що має достатній рівень усвідомлення,

¹ Конвенція про права дитини : конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.1.1989. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

переконається, що їй надано всю необхідну інформацію, за потреби безпосередньо або через інших осіб чи органи консультує дитину у зрозумілій для неї формі, якщо це не суперечить її найкращим інтересам, а також забезпечує можливість вільного висловлення дитиною власної думки; в) надає належну увагу позиції, висловленій дитиною¹.

Беручи до уваги те, що принцип забезпечення найкращих інтересів дитини закріплений у низці міжнародних актів, Комітет з прав дитини, визнаючи його ключове значення, розробив Зауваження загального порядку № 14 (2013) «Про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів»². У цьому документі підкреслюється, що найкращі інтереси дитини мають оцінюватися та враховуватися як пріоритетні під час ухвалення будь-яких рішень або вчинення дій як у публічній, так і в приватній сферах. Відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини та зазначених Зауважень загального порядку, найкращі інтереси дитини повинні виступати визначальним критерієм, що, однак, не виключає необхідності врахування інтересів її батьків. У разі виникнення конфлікту між інтересами батьків і дитини перевага завжди має надаватися інтересам дитини.

Водночас слід зауважити, що жоден із наведених міжнародних документів не містить вичерпного та детального тлумачення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Це зумовлено тим, що зміст зазначеного принципу перебуває у постійному розвитку та трансформації й залежить від низки чинників, зокрема від суспільних цінностей щодо дітей, а також індивідуальних особливостей кожної дитини – її віку, рівня зрілості, стану здоров'я, потреб, здібностей та інших обставин.

Крім того, попри те, що держави, які ратифікували Конвенцію ООН про права дитини, зобов'язані дотримуватися спільної концепції забезпечення найкращих інтересів дитини, національне законодавство кожної з таких держав містить власні підходи та визначення змісту цього принципу. Аналіз положень цієї Конвенції свідчить про неможливість у межах одного міжнародного акта сформулювати універсальний та вичерпний перелік критеріїв, які могли б однаково застосовуватися до всіх ситуацій захисту прав і інтересів дитини в різних країнах. У контексті забезпечення найкращих інтересів дитини не може бути встановлено єдиних правил, обов'язкових для кожної держави, оскільки правові системи та традиції істотно відрізняються, що, своєю чергою, зумовлює різні підходи до захисту прав та інтересів дитини.

¹ Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

² Convention on the Rights of the Child. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1)*. URL: http://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf

Разом із тим на міжнародному рівні визначаються єдині мінімальні стандарти захисту прав і законних інтересів дитини, обов'язкові для всіх держав, які ратифікували Конвенцію ООН про права дитини. У зв'язку з цим на національному рівні концепція забезпечення найкращих інтересів дитини часто залишається недостатньо конкретизованою. Проте, як обґрунтовано зазначається у правовій доктрині, «така гнучкість і право на розсуд необхідні для можливості прийняття справедливого рішення щодо кожної конкретної справи у кожній країні»¹.

А. М. Мамульчик, здійснюючи аналіз міжнародно-правових актів і практики Європейського суду з прав людини, звертає увагу на те, що зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини ґрунтується на концепції прав дитини, відповідно до якої дитина визнається самостійною особистістю з власними потребами, інтересами та правами. За такого підходу дитина розглядається не лише як об'єкт батьківського піклування, а й як повноправний суб'єкт, права й законні інтереси якого підлягають обов'язковому дотриманню. Відтак у випадках, коли батьки неналежним чином виконують свої обов'язки щодо дитини настільки, що це може зашкодити її безпеці або добробуту, держава зобов'язана втрутитися шляхом застосування відповідних заходів і фактично замінити батьків з метою ухвалення рішення щодо дитини, яке забезпечить для неї оптимальні умови проживання та розвитку з урахуванням короткострокових, середньострокових і довгострокових наслідків такого рішення у перспективі часу².

Варто зазначити, що Законом України від 26 січня 2016 року № 936-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» були внесені відповідні зміни до Закону України «Про охорону дитинства». Зокрема, на законодавчому рівні було закріплено визначення поняття «забезпечення найкращих інтересів дитини». Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», забезпечення найкращих інтересів дитини розуміється як дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини з урахуванням її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, сімейної, культурної та етнічної належності, а також з обов'язковим урахуванням думки дитини за умови досягнення нею такого віку та рівня розвитку, які дозволяють цю думку висловити³.

¹ Van Buren Dzheraldina. International law about the rights of the child. Klyuver International law. 1998. Page 47.

² Мамульчик А. М. Принцип найкращого забезпечення прав дитини (огляд міжнародного законодавства). Право як ефективний суспільний регулятор: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.) Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 66–69.

³ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» /БП України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

На сьогодні принцип забезпечення найкращих інтересів дитини активно використовується судами та іншими органами державної влади під час вирішення справ, пов'язаних із захистом прав та інтересів дитини. Водночас у правовій доктрині досі не сформовано загальноновизнаного поняття «найкращі інтереси дитини». Так, Ж. В. Петровичко зазначає, що забезпечення найкращих інтересів дитини полягає у задоволенні її індивідуальних потреб з урахуванням віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, сімейної, культурної та етнічної належності, а також із врахуванням думки дитини¹. О. В. Мельник звертає увагу на те, що найкращі інтереси можуть отождолюватися з категорією благополуччя, яка охоплює матеріальні, духовні, емоційні, психічні та інші складові². На думку А. В. Ольхової, найкращі інтереси дитини полягають у становленні дитини як активного суб'єкта власного життя шляхом реалізації її права на найкраще забезпечення своїх інтересів³. І. С. Демченко, своєю чергою, наголошує, що найкращі інтереси дитини – це певний підхід, за якого благополуччя дитини та її інтереси мають пріоритет над правами інших заінтересованих осіб⁴.

Різноманітність підходів до тлумачення та розуміння цього принципу зумовлює очевидну потребу у виробленні узагальненого підходу до визначення змісту концепції забезпечення найкращих інтересів дитини. Водночас слід підкреслити, що дотримання найкращих інтересів дитини є обов'язком батьків, законних представників та має переважне значення під час ухвалення будь-яких рішень і вчинення дій, спрямованих на захист прав та інтересів дитини з боку компетентних органів і суду.

Визначення найкращих інтересів дитини ґрунтується на процедурі «оцінки», яка передбачає з'ясування та збалансування всіх складових таких інтересів у конкретній життєвій ситуації. У межах цього підходу Комітет з прав дитини запроваджує так звані «процесуальні гарантії реалізації найкращих інтересів дитини» та послідовно наголошує, що критерії визначення найкращих інтересів дитини, сама процедура їх оцінювання, а також обов'язок належного обґрунтування прийнятих рішень мають узгоджуватися з іншими релевантними міркуваннями⁵.

¹ Петровичко Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 3. С. 71.

² Мельник О. В. Правове поняття та характерні особливості інтересів дитини при усиновленні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 4 (14). С. 75. С. 73–76.

³ Ольхова А. В. Принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини у міжнародному гуманітарному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 348–352.

⁴ Демченко І. С. Найкращі інтереси дитини у сфері охорони здоров'я: український підхід. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 170–176.

⁵ General Comment no 7, paras 13(a)-(b); Committee on the Rights of the Child, 'General Comment No. 11 (2009). Indigenous children and their rights under the Convention' CRC/C/GC/11 (12 February 2009), paras 30-33.

Вказаний Комітет з прав дитини звертає увагу, що з огляду на динамічний характер цієї концепції та її спрямованість на врегулювання широкого кола питань, що постійно еволюціонують, недоцільно намагатися наперед визначити, що саме є найкращим для дитини в кожній можливій ситуації та у будь-який проміжок часу¹. Водночас цей Комітет надає низку орієнтовних рекомендацій щодо здійснення оцінки найкращих інтересів дитини, зокрема наголошує на необхідності врахування як індивідуальних характеристик конкретної дитини, так і соціального та культурного середовища, в якому вона перебуває. Він пропонує перелік критеріїв (елементів) для визначення найкращих інтересів дитини, зазначаючи при цьому, що формування «невичерпного та неієрархічного списку елементів» є доцільним і корисним. До них, зокрема, віднесено погляди дитини, її ідентичність, збереження сімейного оточення, підтримання контактів із родиною, належний догляд, захист і безпеку, стан уразливості, право на охорону здоров'я, право на освіту та інші аспекти. Разом із тим Комітетом з прав дитини не було розроблено чітких рекомендацій щодо механізмів збалансування найкращих інтересів дитини з іншими конкуруючими інтересами.

Підсумовуючи, Комітет з прав дитини дійшов висновку, що кожен спір має вирішуватися «у кожному конкретному випадку шляхом ретельного зважування інтересів усіх заінтересованих сторін і пошуку належного компромісу»², або ж шляхом співвіднесення відповідних прав із наданням більшої ваги тому рішенню, яке найбільшою мірою відповідає інтересам дитини. У ситуаціях, коли окремі елементи вступають у суперечність між собою, вони підлягають оцінці та співставленню з подальшим обранням такого варіанту рішення, який найбільшою мірою відповідає найкращим інтересам дитини.

Таким чином, під час ухвалення рішень у справах про захист прав та інтересів дитини уповноважені особи й органи, суди зобов'язані здійснювати оцінку найкращих інтересів дитини, що передбачає пошук балансу між усіма відповідними складовими на момент прийняття рішення щодо конкретної дитини в певних життєвих обставинах. Така оцінка має здійснюватися відповідальною особою, яка ухвалює рішення, за можливості із залученням самої дитини. При цьому визначення найкращих інтересів дитини повинно відбу-

¹ Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and Committee on the Rights of the Child, 'Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return' CMW/C/GC/4- CRC/C/GC/23 (16 November 2017), para 11.

² Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and Committee on the Rights of the Child, 'Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return' CMW/C/GC/4- CRC/C/GC/23 (16 November 2017), para 11.

ватися з урахуванням критеріїв, закріплених у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», а саме: віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності, а також із врахуванням думки дитини за умови досягнення нею відповідного віку та рівня розвитку, що дозволяє таку думку висловити¹. Водночас зазначені критерії не можуть розглядатися як вичерпні або достатні для ухвалення судового рішення у справах про захист прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, їх радше слід сприймати як загальні орієнтири.

Крім того, у кожній конкретній категорії цивільних справ необхідно враховувати додаткові критерії, зумовлені предметом спору, колом його учасників та індивідуальними особливостями дитини, права та інтереси якої підлягають судовому захисту. Так, наприклад, у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини суди мають оцінювати сукупність чинників, серед яких: вік і стан здоров'я дитини, рівень її прихильності до кожного з батьків, умови проживання, ставлення батьків до дитини, наявність чи відсутність фактів жорстокого поводження з дитиною, притягнення батьків до відповідальності за такі дії тощо. Верховний Суд у постанові від 15 січня 2025 р. у справі № 760/2096/22 акцентував увагу на принципі першочергового врахування найкращих інтересів дитини під час вирішення спору про місце проживання малолітньої дитини. Суд зафіксував, що забезпечення стабільного розвитку, безпеки, зв'язків з сім'єю та соціального середовища дитини має пріоритет над приватними правами та інтересами батьків, які, за чинним сімейним законодавством та міжнародними стандартами, не наділені абсолютним правом на проживання з дитиною лише на підставі батьківства. Суд також підкреслив необхідність виваженої оцінки всіх суттєвих обставин справи, зокрема: сталі соціальні контакти дитини; місце її навчання; психологічний стан та потреби; здатність кожного з батьків створити належні умови для розвитку. Важливо, що у своїй аргументації Верховний Суд сформулював правовий стандарт балансу між інтересами дитини та батьків, де інтереси дитини мають переважну силу: при їх зіткненні суди повинні виходити насамперед з того, що сприятиме її благополуччю та гармонійному розвитку².

У постанові від 25 вересня 2024 р. у справі № 522/10087/23 Верховний Суд сформулював кваліфікований підхід до реалізації права дитини бути почутою під час розгляду справ, що безпосередньо впливають на її життя та інтереси. Суд зазначив, що дитина є суб'єктом права, наділеним відповідним обсягом прав, серед яких ключовим є право висловлювати власну думку з питань, які її стосуються, і це право має бути враховано при формуванні судового

¹ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» /БП України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

² Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 15 січня 2025 р. у справі № 760/2096/22. URL: <https://kma.court.gov.ua/sud4820/gromadyanam/1/760209622>

рішення, зокрема у спорах про місце проживання, повернення за кордон чи інші сімейні правовідносини. Суд також наголосив на тому, що право дитини бути вислуханою не є абсолютним для суду, та може бути обмежене або не мати вирішального значення, якщо висловлена думка суперечить її власним найкращим інтересам або не відповідає іншим обставинам справи¹. Таким чином, Верховний Суд створив збалансований критерій, де думка дитини розглядається як один із елементів комплексної оцінки, але не автоматично виступає вирішальним фактором без ретельного аналізу контексту справи та умов життя дитини.

Показовою є також позиція Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду викладена у постанові від 4 вересня 2024 року, у справі № 334/5244/23, де суд **відхилив касаційну скаргу батька** щодо забезпечення повернення малолітньої дитини до Французької Республіки, залишивши без змін рішення судів першої та апеляційної інстанцій. Розглядаючи справу, Верховний Суд наголосив на правовій позиції Європейського суду з прав людини, відповідно до якої **в усіх справах, що стосуються дітей, пріоритетними є їхні найкращі інтереси**. З огляду на це, повернення дитини до іншої держави не може здійснюватися формально чи автоматично, а має відбуватися виключно після всебічної оцінки того, чи відповідає таке повернення інтересам самої дитини².

Отже, поряд із загальними критеріями найкращих інтересів дитини доцільно виокремлювати й спеціальні критерії, які мають враховуватися під час оцінки найкращих інтересів та ухвалення відповідних рішень залежно від категорії справи й індивідуальних особливостей конкретної дитини у цивільному судочинстві. До таких критеріїв слід віднести: 1) потреби дитини у психічному та психологічному розвитку, освіті, безпеці, стабільності, сімейному оточенні; 2) рівень прихильності дитини до кожного з батьків та інших членів сім'ї; 3) попередній досвід дитини, зокрема наявність випадків жорстокого поводження або насильства щодо дитини; 4) здатність батьків чи інших відповідальних осіб забезпечити належні умови життя та задоволення потреб дитини; 5) збереження особистих зв'язків з особами, до яких дитина відчуває емоційну прив'язаність; 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на її виховання та їх обов'язком діяти в інтересах дитини тощо³.

Узагальнюючи викладене, зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини у справах про захист прав та інтересів дитини у цивільному

¹ Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду від 25.09.2024 р. у справі № 522/10087/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122032629>

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 4 вересня 2024 року у справі № 334/5244/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122888532>.

³ Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 / Волкова, Наталія Василівна. Одеса, 2022. С. 42-43.

судочинстві можна визначити як підхід до законотворчої та правозастосовної діяльності, за якого під час прийняття нових і застосування чинних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини за участю дитини, пріоритет надається саме інтересам дитини над інтересами дорослих осіб у тій мірі, у якій це сприяє повному та всебічному задоволенню її потреб.

2. Процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві України в контексті європейських стандартів

Правова категорія «дитина» традиційно перебуває в центрі наукових дискусій, що зумовлено складністю та багато вимірністю її дефініції. Універсальне визначення цього поняття закріплено у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, ухваленій Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року. Відповідно до зазначеної норми, дитиною визнається «кожна людська істота до досягнення нею вісімнадцятирічного віку, за винятком випадків, коли згідно із законом, застосовуваним до конкретної особи, повноліття настає раніше»¹.

Аналогічний підхід простежується й у національному законодавстві України. Так, ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» визначає дитину як особу віком до 18 років, якщо відповідно до застосовного до неї закону вона не набуває прав повнолітньої особи раніше². Схоже положення закріплене й у ч. 1 ст. 6 СК України, відповідно до якої правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття³.

Аналіз наведених норм дає підстави стверджувати, що законодавець, формулюючи правову категорію «дитина», оперує такими базовими поняттями, як «людина» та «особа, яка не досягла повноліття (18 років)». При цьому ключовим для правового регулювання є використання терміну «особа», який у праві ототожнюється з фізичною особою як носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. У цьому контексті людина розглядається не абстрактно, а як активний або пасивний учасник правовідносин. Як свідчить аналіз чинного законодавства, для позначення людини у праві переважно застосовуються саме категорії «особа» та «фізична особа»⁴.

¹ Конвенція про права дитини: конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.1.1989. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

² Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

³ Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14>.

⁴ Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С. 17-18.

Водночас слід констатувати, що термін «особа», незважаючи на його широке використання у сучасних нормативно-правових актах, не завжди застосовується з дотриманням принципів єдності та одноманітності. Зокрема, у площині конституційно-правового регулювання переважає розуміння поняття «особа» як «людина» або «громадянин», що не завжди корелює з цивілістичним чи процесуальним підходом¹.

Сучасна юридична доктрина, особливо в галузі теорії права, не виробила єдиного та чіткого підходу до тлумачення поняття «особа». У загальному вигляді під нею розуміють носія юридичних прав і обов'язків, який є учасником відповідних правовідносин. Такий підхід обумовлює тісний функціональний зв'язок між особою як суб'єктом права та правовідносинами, у межах яких реалізуються її права та обов'язки. При цьому права особи не можуть існувати поза правовідносинами, тоді як права людини мають більш універсальний характер і можуть розглядатися поза їх межами. Саме це дозволяє обґрунтувати розмежування між категоріями «людина», «особа» та «суб'єкт права», водночас підкреслюючи їх взаємозумовленість.

У наукових дослідженнях обґрунтовується доцільність виокремлення у понятті «особа» двох взаємопов'язаних аспектів: формального та змістовного. Формальний (зовнішній) аспект не розкриває внутрішньої сутності суб'єкта права, а відображає лише юридично умовне ставлення правопорядку до нього як до персони. У цьому значенні термін «особа» має техніко-юридичний характер. Натомість змістовний (внутрішній) аспект дозволяє виявити соціально-правові якості суб'єкта, зокрема його здатність до усвідомленого волевиявлення, прийняття рішень, участі у правовідносинах, а також наявність внутрішньої самоцінності. У такому контексті поняття «особа» відображає глибинний зв'язок між суб'єктом права та людиною як правовою особистістю². Д. О. Єрмоленко, розвиваючи зазначену позицію, підкреслює, що відмінність між поняттями «людина» та «особа» полягає не в обсязі, а в змісті, оскільки саме категорія «особа» акцентує увагу на соціальній природі людини та її зв'язку із суспільними закономірностями буття³.

Отже, поняття «особа» слід розглядати як одну з ключових філософсько-правових категорій. Його правове значення полягає в тому, що воно використовується для позначення носія конкретних юридичних прав і обов'язків, який є учасником відповідних правовідносин. Згідно зі ст. 24 ЦК

¹ Балтанов О. В., Макаренко Л. О. Особа. Юридична енциклопедія у 6 т.: Т.4 «Н-П», гол. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. С. 351.

² Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С.19-20.

³ Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. С.92.

України людина як учасник цивільних відносин визнається фізичною особою¹. Це дозволяє дійти висновку, що категорії «людина» та «фізична особа» перебувають у тісному взаємозв'язку, але не є тотожними: фізична особа в правовому розумінні завжди є людиною, однак не кожна людина обов'язково виступає учасником правовідносин².

Досліджуючи правовий статус дитини, слід зазначити, що у науковій літературі та нормах сімейного законодавства поряд із поняттям «дитина» використовується також низка суміжних категорій, зокрема «малолітня особа» та «неповнолітня особа». Застосування такого понятійно-правового апарату зумовлює необхідність чіткого розмежування відповідних дефініцій, що, однак, не завжди має місце у наукових підходах. Як слушно зауважує Н. В. Ортинська, відсутність усталеності у науковому сприйнятті проявляється навіть на рівні базових категорій, оскільки нерідко ототожнюються поняття «діти», «малолітні», «неповнолітні», «підлітки», «молодь», «особи юного віку», що з наукової точки зору є методологічно некоректним³.

Аналіз норм сімейного законодавства України дає підстави стверджувати, що законодавець здійснює чітку диференціацію осіб за віковою ознакою. Так, відповідно до ст. 6 СК України малолітньою визнається особа, яка не досягла чотирнадцятирічного віку, тоді як неповнолітньою є особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Аналогічний підхід закріплений і в положеннях ЦК України та ЦПК України, що свідчить про системність законодавчого регулювання у цій сфері.

Водночас необхідно враховувати, що вік настання повноліття визначається кожною державою самостійно, з урахуванням національних правових традицій та соціокультурних особливостей. Так, у більшості держав світу, зокрема в Україні та Молдові, повноліття настає у 18 років, тоді як у Канаді – у 19 років, у Португалії та Японії – у 20 років, а в Монако та Болівії – у 21 рік тощо.

Оскільки правове регулювання передбачає наявність у суб'єктів певних юридично значущих властивостей, у теорії права використовується категорія правового статусу. Водночас єдиного підходу до її розуміння у правовій науці не вироблено. Визначаючи правовий статус дитини, доцільно підтримати позицію О. Є. Аврамової, яка розглядає його як правовий стан особи в межах конкретних правовідносин, що охоплює систему взаємопов'язаних елементів, зокрема правосуб'єктність, сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а також механізми охорони прав. При цьому зазначені

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. База даних «Законодавство України». ВР <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

² Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С.21.

³ Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. С.54.

елементи щодо дитини мають специфічні особливості, зумовлені її віком та рівнем розвитку¹.

Правовий статус нерозривно пов'язаний із правосуб'єктністю, яка визначає здатність особи бути учасником правовідносин та носієм прав і обов'язків у відповідній галузі права². У науковій літературі правосуб'єктність традиційно визначається як передбачена нормами права можливість бути учасником правовідносин. Так, О. Ф. Скакун визначає правосуб'єктність як юридично закріплену здатність (можливість) суб'єктів брати участь у правовідносинах³.

Що стосується цивільної процесуальної правосуб'єктності, то в доктрині права вона, як правило, пов'язується з наявністю цивільної процесуальної правоздатності та цивільної процесуальної дієздатності. Цивільна процесуальна правоздатність визначена у ст. 46 ЦПК України, відповідно до якої здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника або заінтересованої особи мають усі фізичні та юридичні особи.

Водночас цивільна процесуальна дієздатність, згідно зі ст. 47 ЦПК України, полягає у здатності особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки в суді. Повна цивільна процесуальна дієздатність надається фізичним особам з моменту досягнення повноліття, а також юридичним особам. Разом із тим законодавець передбачає певні винятки з цього правила. Зокрема, неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років можуть особисто реалізовувати цивільні процесуальні права та виконувати обов'язки у справах, що виникають із правовідносин, у яких вони безпосередньо беруть участь, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 47 ЦПК України). Крім того, цивільна процесуальна дієздатність може виникати у особи, яка не досягла повноліття, з моменту реєстрації шлюбу або з часу надання їй повної цивільної дієздатності у порядку, визначеному ЦК України (ч. 3 ст. 47 ЦПК України).

Сімейне законодавство України також містить положення, що розширюють процесуальні можливості дитини. Так, відповідно до ч. 2 ст. 18 СК України кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Аналогічна норма закріплена і в ч. 4 ст. 152 СК України, яка надає дитині право особисто звертатися до суду за захистом своїх прав та інтересів з досягненням чотирнадцятирічного віку.

Разом із тим у науковій літературі висловлюються критичні зауваження щодо узгодженості зазначених норм із положеннями цивільного та цивільного

¹ Аврамова О. Є. Правовий статус дитини у житлових правовідносинах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 161.

² Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. С. 23.

³ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. С. 376.

процесуального законодавства. Зокрема, В. І. Труба обґрунтовує позицію, відповідно до якої ці норми не повною мірою відповідають системі чинного законодавства, що пояснюється асинхронністю прийняття СК України та ЦК України¹. Водночас підтримується підхід, згідно з яким можливість самостійного звернення особи, яка досягла 14 років, до суду за захистом своїх сімейних прав та інтересів має обмежуватися випадками, прямо передбаченими сімейним законодавством, зокрема у справах про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України), визначення місця проживання дитини (ст. 160 СК України), захист прав неповнолітніх батьків (ст. 156 СК України), а також у справах про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України).

Разом із тим у науковій доктрині висловлюється й протилежна позиція щодо обсягу процесуальних прав дитини, яка досягла чотирнадцятирічного віку. Так, З. В. Ромовська розглядає закріплене в СК України право дитини на безпосереднє звернення до суду як одну з ключових новел сімейного законодавства. На думку вченої, дитина, якій виповнилося чотирнадцять років, має право самостійно подавати позовні заяви з метою захисту своїх прав та інтересів, зокрема у справах про розірвання шлюбу чи визнання його недійсним, визнання батьківства, стягнення аліментів, скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним, а також може виступати відповідачем у відповідних категоріях справ. Крім того, така дитина, за зазначеною позицією, наділяється всією сукупністю процесуальних прав сторони та може звертатися до суду з заявою про надання їй права на шлюб².

Однак слід зауважити, що наведені твердження не повною мірою відповідають сучасному стану правового регулювання, оскільки в сімейному та цивільному процесуальному законодавстві України відбулися істотні зміни. Зокрема, відповідно до чинної редакції ст. 23 СК України із заявою про надання права на шлюб може звернутися особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, тоді як право на подання позову про визнання батьківства належить самій дитині лише після досягнення нею повноліття (ч. 3 ст. 128 СК України). Це свідчить про необхідність обережного застосування доктринальних підходів із урахуванням актуального нормативного масиву.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що у справах, що виникають із сімейних правовідносин, зокрема у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, особа, яка досягла чотирнадцяти років, у визначених законом випадках може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати відповідні обов'язки в межах цивільного судочинства, за винятком випадків, що прямо передбачені законодавством.

¹ Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 77–79.

² Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.- практ. коментар. 3-є вид., перероб. і допов. Київ : Правова єдність, 2009. С. 40.

З огляду на наявні колізії та з метою забезпечення узгодженості сімейного і цивільного процесуального законодавства, обґрунтовано видається необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 18 та ч. 4 ст. 152 СК України, зокрема, ч. 1 ст. 18 СК України доцільно викласти в такій редакції:

«1. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу, крім випадків, передбачених цим Кодексом»;

частину четверту ст. 152 СК України викласти у такій редакції:

«4. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років, крім випадків, передбачених цим Кодексом»¹.

Як уже зазначалося, правовий статус дитини охоплює систему взаємопов'язаних елементів, серед яких важливе місце займають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. У контексті визначення цивільних процесуальних прав та обов'язків дитини у справах щодо захисту її прав та інтересів слід наголосити на наявності певних особливостей, зумовлених віковими та психологічними характеристиками дитини.

Відповідно до ч. 3 ст. 45 ЦПК України суд зобов'язаний сприяти створенню належних умов для реалізації малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Таким чином, під час розгляду справ щодо захисту прав та інтересів дитини остання наділяється загальними процесуальними правами й обов'язками учасників справи, передбаченими ст. 43 ЦПК України. Якщо ж дитина виступає стороною у справі, вона набуває відповідного комплексу прав і обов'язків сторони процесу. Так, у справах про позбавлення батьківських прав дитина, яка досягла чотирнадцяти років, вправі самотійно звернутися до суду з позовною вимогою про позбавлення батьківських прав одного з батьків або обох батьків, у зв'язку з чим вона набуває процесуального статусу позивача та реалізує всі передбачені законом права й обов'язки.

Окрім загальних процесуальних прав, законодавство надає дитині низку додаткових гарантій. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 45 ЦПК України дитина має право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати допомогу у її формулюванні, отримувати інформацію про перебіг судового розгляду, а також здійснювати інші процесуальні права і виконувати обов'язки, передбачені міжнародними договорами України.

Аналіз зазначених положень дає підстави стверджувати, що право дитини на висловлення власної думки є однією з ключових процесуальних гарантій у справах, що стосуються її прав та інтересів. Це право закріплене

¹ Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.101. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23333>

також у низці норм сімейного законодавства. Так, відповідно до ст. 171 СК України думка дитини підлягає врахуванню судом при вирішенні питань, що стосуються її життя. Законодавець передбачає й інші випадки, у яких обов'язковим є з'ясування позиції дитини, зокрема при зміні її прізвища (ст. 148 СК України), по батькові (ст. 149 СК України), визначенні місця проживання дитини (ст. 160 СК України), розпорядженні аліментами (ст. 179 СК України), усиновленні (ст. 218 СК України), зміні імені дитини усиновлювачами (ст. 231 СК України), встановленні опіки чи піклування (ст. 249 СК України), передачі дитини в сім'ю патронатного вихователя (ст. 253 СК України), а також у випадках влаштування дитини до прийомної сім'ї чи дитячого будинку сімейного типу (статті 256-3, 256-7 СК України).

Наприклад, у справах про усиновлення неповнолітньої дитини відповідно до ст. 218 СК України згода на усиновлення має бути надана самою дитиною за умови, що вона досягла такого віку та рівня розвитку, які дають змогу усвідомлено висловити власну волю. У зв'язку з цим суд зобов'язаний забезпечити участь дитини у розгляді справи про усиновлення з метою з'ясування її позиції. Законодавець при цьому передбачає, що форма надання згоди повинна відповідати віковим особливостям дитини та стану її здоров'я. У випадках, коли дитина не усвідомлює факту усиновлення, отримання її згоди не вимагається. Крім того, згідно з ч. 4 ст. 218 СК України, згода дитини на усиновлення не є обов'язковою і тоді, коли вона проживає в сім'ї усиновлювачів та сприймає їх як своїх батьків.

Аналіз наведених положень свідчить, що сімейне законодавство України не встановлює чітко визначеного вікового цензу, з досягненням якого дитина набуває здатності надавати згоду на власне усиновлення. Натомість у законодавстві окремих зарубіжних держав такий вік прямо визначений. Так, у Федеративній Республіці Німеччина згода дитини на усиновлення є обов'язковою за умови досягнення нею чотирнадцятирічного віку, тоді як до цього моменту відповідне волевиявлення здійснюється її законним представником¹.

Участь дитини у судовому засіданні у справах про усиновлення зумовлюється не лише необхідністю отримання її згоди на сам факт усиновлення, а й потребою з'ясування позиції дитини щодо зміни імені. Так, ч. 1 ст. 231 СК України передбачає можливість зміни імені дитини за заявою усиновлювачів, однак за умови отримання згоди самої дитини. Водночас така згода не є обов'язковою, якщо дитина проживає в сім'ї усиновлювачів і звикла до нового імені. При цьому законодавець також не визначає конкретного віку, з якого дитина може надати згоду на зміну імені.

У доктрині сімейного права з цього питання висловлюються різні підходи. Зокрема, З. В. Ромовська обґрунтовує доцільність орієнтації на семи-

¹ Калаянов Д. П., Іванова М. М. Правове регулювання усиновлення за законодавством України та деяких зарубіжних Україн. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 17. С. 76.

річний вік дитини, зазначаючи, що саме у цьому віці дитина вже готується до навчання або навчається у школі та є соціально ідентифікованою у своєму середовищі під певним ім'ям, що об'єктивно зумовлює необхідність її участі у вирішенні питання про його зміну¹.

Водночас слід зауважити, що визначення віку дитини, з досягненням якого вона здатна усвідомлено надати згоду на усиновлення або зміну імені, має оціночний характер. Рівень психічного та емоційного розвитку дітей істотно варіюється, унаслідок чого одна дитина може усвідомлювати відповідні правові наслідки вже у п'ятирічному віці, тоді як інша – лише після досягнення значно старшого віку. У зв'язку з цим встановлення універсального вікового критерію не відповідало б реальним потребам та інтересам дитини. Саме тому обґрунтованою є законодавча модель, відповідно до якої вирішальне значення має не формальний вік, а фактичний рівень розвитку дитини та її здатність висловити власну позицію.

Важливе місце у формуванні процесуального статусу дитини у справах щодо захисту її прав та інтересів посідають міжнародно-правові стандарти, які є складовою національної правової системи України. Ключовим міжнародним актом у цій сфері є Конвенція ООН про права дитини 1989 року, положення якої визначають основоположні принципи ставлення до дитини як до самостійного носія прав і свобод, тобто як до суб'єкта права.

Ратифікувавши Конвенцію про здійснення прав дітей 21 січня 2006 року, Україна взяла на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо забезпечення участі дитини у справах, що стосуються її прав та інтересів. Відповідно до зазначеного міжнародного акта, дія Конвенції поширюється, зокрема, на справи щодо усиновлення дитини, встановлення опіки чи піклування, догляду за дитиною, визначення її місця проживання, позбавлення або оспорування батьківських прав, а також на інші питання, пов'язані з правовідносинами між батьками та дитиною, включаючи питання виховання, поновлення батьківських прав і управління майном дитини².

Стаття 3 Конвенції про здійснення прав дітей закріплює право дитини бути поінформованою та висловлювати власну думку під час розгляду справ, що її стосуються. Водночас положення Конвенції не наділяють дитину правом надання згоди або накладення вето на судові рішення, що зумовлено широким спектром категорій справ, які охоплюються цим міжнародним документом. Разом із тим п. 6 ст. 1 зазначеної Конвенції передбачає можливість застосування державами більш сприятливих правил, спрямованих на забезпечення та реалізацію прав дитини.

¹ Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. С. 295.

² Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей : Закон України від 03.08.2006 р. № 69-V. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-16#Text>

Аналогічні підходи закріплені й у праві Європейського Союзу. Зокрема, Регламент Brussels IIbis містить норму, відповідно до якої надання дитині можливості бути заслуханою, за винятком випадків, коли таке заслуховування є недоцільним з огляду на її вік або рівень зрілості, є необхідною умовою для видачі суддею сертифіката щодо рішень у справах про право доступу до дитини або її повернення (п. с) ст. 41, п. с) ст. 42)¹. Значення цього положення підкреслюється також у преамбулі Регламенту (п. 19), де зазначено, що заслуховування думки дитини відіграє істотну роль у застосуванні відповідного правового акта, хоча він і не спрямований на зміну національних процесуальних процедур.

Особливістю справ щодо захисту прав та інтересів дитини, є наявність потенційного або реального конфлікту інтересів між дитиною та одним чи обома батьками. Додатковим ускладнюючим чинником виступає можливість впливу батьків або інших осіб на формування позиції дитини. Ці аспекти неодноразово ставали предметом аналізу Європейського суду з прав людини. Зокрема, Суд наголошує, що відповідно до ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод національні органи влади зобов'язані забезпечувати баланс між інтересами дитини та батьків, при цьому інтереси дитини, з огляду на їх особливу значущість, мають пріоритет над інтересами батьків (п. 64)².

З правової точки зору дитина визнається самостійним суб'єктом права, на якого поширюється весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. У разі участі дитини у судовому провадженні носії батьківської відповідальності зобов'язані забезпечити належне інформування дитини у формі, що відповідає рівню її розвитку, надати їй достатній обсяг інформації для формування власної позиції, а також роз'яснити можливі наслідки висловлених побажань і судового рішення з урахуванням думки дитини³.

Порівняльно-правовий аналіз законодавства зарубіжних держав свідчить про різноманітність підходів до закріплення права дитини на висловлення своєї думки у суді. Так, відповідно до ст. 388-1 Цивільного кодексу Франції дитина, здатна до розсудливості (*discernment*), має право бути вислуханою судом у будь-яких процесуальних діях, що її стосуються. Водночас заслуховування неповнолітнього не надає йому статусу сторони

¹ Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000 OJ L 338, 23.12.2003, p. 1–29 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003R2201>

² Judgment of Grand Chamber (ECHR) from 13.07.2000. *Elsholz v Germany* (п. 64). – Recueil des arrêts et décisions 2000-VIII.

³ Explanatory Report to the European Convention on the Exercise of Children's Rights. Strasbourg, 25.I.1996. Council of Europe. European Treaty Series – No. 160. URL: <https://rm.coe.int/16800cb5ee>

судового процесу¹. Окремо законодавством Франції встановлено, що при усиновленні дитина, яка досягла тринадцятирічного віку, повинна надати особисту згоду на усиновлення. За законодавством Італії така згода вимагається з досягненням дитиною дванадцятирічного віку.

У Федеративній Республіці Німеччина думка дитини враховується під час судового розгляду справ про усиновлення, встановлення опіки чи піклування, з урахуванням її віку та рівня розвитку. При цьому згода дитини на усиновлення є обов'язковою з чотирнадцятирічного віку, однак суд вправі не погодитися з позицією дитини, якщо це зумовлено необхідністю забезпечення її найкращих інтересів та добробуту (§ 1746 Цивільного кодексу Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB))².

Таким чином, дитина, здатна сформулювати власну позицію, повинна бути заслухана судом у справах щодо захисту її прав та інтересів. Водночас законодавство України передбачає, що суд має право ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України). Відповідна правова позиція знайшла відображення й у практиці Верховного Суду, який у постанові від 20 березня 2019 року у справі № 363/3907/16-ц зазначив, що «згода дитини на проживання з одним із батьків не є абсолютною для суду, якщо така згода не відповідає інтересам дитини»³. Схожа позиція міститься у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 19 червня 2024 року у справі № 372/3402/22, де суд зазначив, що заслуховування думки дитини не прирівнюється до допиту свідка (малолітнього чи неповнолітнього) відповідно до ст. ст. 230 та 232 ЦПК України, оскільки його мета полягає не у з'ясуванні обставин справи, а у фіксації суб'єктивної думки дитини, яку суд оцінює з урахуванням конкретних фактів та найкращих інтересів дитини. Також Верховний Суд зауважив, що думка дитини враховується залежно від фактичних обставин справи та найкращих інтересів дитини, які можуть не відповідати висловленій думці дитини⁴.

Під час встановлення та оцінювання позиції дитини суд повинен здійснювати комплексний і всебічний аналіз конкретних обставин кожної окремої справи. Зокрема, необхідно брати до уваги вік дитини та рівень її психоемоційної зрілості, особливості взаємовідносин з кожним із батьків, можливий

¹ Code civil de la République française : art. 388-1 // Légifrance : portail officiel du droit français. Texte en vigueur. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006427150/

² Цивільний кодекс Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch): § 1746. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/_1746.htm

³ Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 20.03.2019 р. у справі №363/3907/16- ц (провадження № 61-2179св19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80783093>

⁴ Постанова Верховного Суду від 19.06.2024 р. у справі № 372/3402/22 (провадження № 61-14279св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120065635>

вплив третіх осіб, спроможність батьків створити належні умови для повноцінного розвитку дитини та проживання, а також наявність чи відсутність фактів домашнього насильства тощо. На практиці трапляються ситуації, коли дитина під час судового розгляду не здатна вільно висловити власну думку через страх або психологічний тиск. Так, наприклад, у випадках, коли «дитина в присутності одного із батьків, який позбавляється батьківських прав, не може висловити свою думку під впливом іншого з батьків, вважаємо, що в такому випадку суд має право видалити із залу судового засідання того з батьків, під впливом якого знаходиться дитина»¹. У зв'язку з цим, за доцільне надати суду можливості застосовувати повноваження, передбачені ч. 4 ст. 232 ЦПК України, щодо видалення учасника справи із зали судового засідання не лише під час допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка, коли виникає така потреба, а й у процесі розгляду справ, пов'язаних із захистом прав та інтересів дитини, на період заслуховування її думки незалежно від процесуально-правового статусу дитини у конкретній справі. При цьому суди зобов'язані ретельно аналізувати всі докази у їх сукупності та враховувати думку дитини, а в межах визначення її найкращих інтересів – досліджувати причини та умови формування такої думки².

Окрім цього, нерідко дитина, з огляду на особливості підліткового віку або інші обставини, доходить висновку, що один із батьків не поділяє та не розуміє її поглядів, унаслідок чого виявляє небажання підтримувати з ним будь-яке спілкування. З цього приводу заслуговує на увагу правова позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 24 квітня 2019 року у справі № 331/5427/17, де зазначено, що «небажання дитини спілкуватися з одним із батьків, що призводить до зменшення або повного припинення їх зустрічей, само по собі не свідчить про ухиляння матір'ю (батьком) від виконання батьківських обов'язків, оскільки ці обставини не обумовлені її (його) волею»³.

Водночас окремої уваги потребує правова позиція Верховного Суду, сформульована у постанові від 6 червня 2019 року у справі № 495/2106/17, відповідно до якої дитина має проживати з тим із батьків, хто забезпечив для неї більш сприятливі умови життя та розвитку⁴.

Таким чином, слід наголосити, що суди мають здійснювати особливо ретельну оцінку всіх доказів у справі в їх сукупності та, враховуючи думку

¹ Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.227. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23333>.

² Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.360. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23333>.

³ Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 24.04.2019 у справі № 331/5427/17. ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/82034515?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=verdictum_text&utm_content=jl08

⁴ Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 06.06.2019 р. у справі № 495/2106/17 (провадження № 61-592 св 19). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82264465>

дитини, у контексті визначення її найкращих інтересів аналізувати підстави формування такої думки, оскільки у значній кількості випадків висловлена позиція дитини може не відповідати її об'єктивним інтересам.

У науковій літературі тривають дискусії щодо процесуального статусу дитини у цивільному судочинстві. Частина науковців вважає, що неповнолітні не можуть виступати позивачами через відсутність повної процесуальної дієздатності. Натомість інші дослідники обґрунтовують позицію, згідно з якою саме дитина є носієм спірного матеріального права та, відповідно, потенційним позивачем у справі, незалежно від того, хто фактично подає позов. Як слушно зазначає Л. А. Кондрат'єва, юридична заінтересованість у таких справах належить саме неповнолітньому, оскільки судові рішення безпосередньо впливає на його права та інтереси¹.

Цивільне процесуальне законодавство України підтверджує цей підхід, передбачаючи, що особа, в інтересах якої подано позов, набуває статусу позивача (ч. 5 ст. 56 ЦПК України). Відтак у справах щодо захисту прав та інтересів дитини саме дитина визнається учасником справи та наділяється відповідним процесуальним статусом: позивача – у позовному провадженні, заявника – у справах наказного та окремого провадження, а в окремих випадках – відповідача.

На підставі проведеного аналізу можна виокремити такі ключові властивості правового статусу дитини у цивільному судочинстві щодо захисту її прав та інтересів: правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 СК України); дитина не наділена повною цивільною процесуальною дієздатністю, однак з чотирнадцяти років може особисто звертатися до суду у випадках, передбачених законом; у справах щодо захисту прав та інтересів дитини позов подається в її інтересах, у зв'язку з чим вона наділяється процесуальним статусом позивача або заявника; захист прав дитини в суді здійснюється законними представниками або іншими уповноваженими законом суб'єктами, які мають відповідний процесуальний статус; окрім загальних процесуальних прав, дитина наділена спеціальними гарантіями, зокрема правом на висловлення власної думки під час судового розгляду².

¹ Кондрат'єва Л. А. Процесуально-правове становище неповнолітніх у справах про позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. Вип. 212 Правознавство. С. 72–73.

² Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. С.108-109. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23333>.

3. Міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві

Держава, яка декларує визнання прав і свобод людини, одночасно приймає на себе низку чітко визначених зобов'язань, спрямованих на формування сприятливих умов для їх повноцінного та ефективного забезпечення. Зокрема, йдеться про обов'язок надавати громадянам реальні та дієві можливості для практичного здійснення належних їм прав і свобод, забезпечувати охорону прав і свобод особи від можливих протиправних посягань, а також здійснювати їх захист у разі незаконного порушення чи обмеження¹.

У юридичній доктрині поняття «механізм», як зазначають науковці, здебільшого використовується в абстрактному значенні, однак при цьому ним позначають систему взаємопов'язаних елементів, функціонування яких забезпечує перебіг певних процесів. Якщо розглядати механізм забезпечення прав дитини, то до його структурних складових належать норми права, що регулюють правовідносини у сфері охорони дитинства та гарантування прав дітей, суб'єкти, уповноважені здійснювати захист прав дітей, а також самі діти як особлива категорія суб'єктів, що потребують підвищеного рівня правового захисту².

Поняття «міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини» доцільно розуміти як цілісну систему міжнародних органів і організацій, діяльність яких спрямована на реалізацію міжнародних стандартів у сфері захисту прав та законних інтересів дитини або на їх поновлення у випадках порушення. Розвиток відповідних міжнародних стандартів, а також зростання ролі міжнародних механізмів у процесі їх забезпечення свідчать про формування на сучасному етапі права дитини на міжнародний захист.

Н. С. Наулік звертав увагу на те, що у переважній більшості демократичних держав ключову основу механізму захисту прав людини становить судова система³. На міжнародному рівні таким судовим органом є Європейський суд з прав людини, який функціонує як міжнародний суд у межах системи контролю за виконанням державами-учасницями положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Н. П. Павлик зазначає, що Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights, ECHR) є складовою механізму захисту прав людини в державах, які ратифікували Конвенцію. Водночас він виступає соціальним інститутом, призначеним забезпечувати дотримання її основоположних

¹ Волинка К. Г. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2000. № 11. С. 31–36.

² Кулик Т. О. Зима Н. Ф. Механізм забезпечення прав дітей в Україні: проблеми суб'єктного складу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (115). С. 95.

³ Наулік Н. С. Український омбудсман – елемент конституційно правового механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 1. С. 109–115.

положень, а також міжнародним судовим органом, що розглядає заяви фізичних і юридичних осіб, а також окремих держав щодо порушення невід'ємних прав і свобод людини¹.

Р. Д. Ляшенко та М. М. Добровінський наголошують, що рішення Європейського суду з прав людини мають значення офіційного тлумачення Конвенції. Нові принципи й методи інтерпретації Конвенції, сформовані як наслідок якісного розвитку міжнародного та конституційного права західних демократичних держав, створюють можливості для перегляду спрощених підходів до тлумачення норм про права людини і громадянина в національній правовій системі України².

У 2003 році Комітет ООН з прав дитини у Загальному коментарі № 5 (General comment № 5 (2003). General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child; CRC/GC/2003/5) наголосив, що для надання правам реального змісту необхідним є існування доступних та ефективних засобів правового захисту, здатних забезпечити відшкодування шкоди, заподіяної порушенням прав. Додаткову увагу до проблематики правосуддя, орієнтованого на потреби дітей, було привернуто під час обговорень у Раді ООН з прав людини у 2014 році, за результатами яких було ухвалено категоричне рішення про те, що кожна дитина, чиї права були порушені, повинна мати ефективний засіб правового захисту³.

Необхідно підкреслити, що доступ до правосуддя є невід'ємним правом кожної людини, включно з дитиною. Реалізація та захист прав дітей неможливі без наявності як способів здійснення цих прав, так і належного механізму їх правового захисту. Доступ дітей до правосуддя означає, що самі діти або особи, які діють в їхніх інтересах, повинні мати реальну можливість звертатися до правової системи та покладатися на неї з метою захисту прав і законних інтересів дитини. Водночас правова система зобов'язана забезпечувати дітям різноманітні засоби оперативного, ефективного та пропорційного захисту їхніх прав і інтересів, спрямовані як на запобігання порушенням, так і на вирішення відповідних правових спорів.

У процесі дослідження механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини слід враховувати, що Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до

¹ Павлик Н. П. Механізми захисту прав людини = Mechanisms for Protecting Human Rights // Енциклопедія прав людини : соціальнопедагогічний аспект : колективна монографія / за заг. ред. проф. Н. А. Сейко ; відп. ред. Н. П. Павлик. Житомир : Волинь, 2014. С.106-107.

² Ляшенко Р. Д., Добровінський М. М. Тлумачення Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі сучасних концепцій праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2020. №3. С. 363–364.

³ Rights of the child: access to justice for children. The Human Rights Council. United Nations. General Assembly . A/HRC/25/L.10, 25 March 2014. Unit Nations Human Rights: website. https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/25/L.10

Конвенції» держава повністю визнала обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини з усіх питань, що стосуються тлумачення та застосування Конвенції (ст. 32 Закону). Обов'язковий характер рішень Суду та необхідність їх виконання закріплено у ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно до ст. 9 Конституції України положення вказаної Конвенції є складовою частиною національного законодавства України, що надає їй статус джерела правового регулювання та правозастосування у внутрішній правовій системі держави¹.

Відповідно до ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року суди при розгляді справ зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Суду як джерело права².

У юридичній літературі зазначається, що застосування практики Європейського суду з прав людини в Україні ґрунтується на принципі пріоритетності Європейської конвенції над нормами національного законодавства, а також на презумпції відповідності положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Конституції України³. С. П. Головатий підкреслює, що ратифікація Україною Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод сформувала якісно нову правову ситуацію у сфері захисту прав людини. Перед правниками постало завдання, з одного боку, не відступати від положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а з іншого – спиратися у своїй діяльності на практику Європейського суду з прав людини щодо розгляду справ про порушення відповідних прав⁴.

Цю позицію поділяють й інші дослідники, які наголошують, що формальне приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є лише початковим етапом, тоді як проблемним залишається питання її реального застосування на практиці. Нерідко між задекларованими нормами та фактичним їх виконанням виникають розбіжності. Оскільки рішення Європейського суду з прав людини визнаються джерелом права і виконують базову правотворчу функцію, вони реалізуються через національну правозастосовну практику. Основними функціями рішень Європейського суду з прав людини для національного законодавства та судової системи є вдоско-

¹ Кисельова Л. В. Рішення європейського суду з прав людини, Конституційного суду України та Верховного суду України у системі права України: застосування та виконання. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 2(27). С. 157.

² Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. База даних «Законодавство України» / <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#top>

³ Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2017. С.60.

⁴ Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 1. С. 11.

налення законодавчої бази, забезпечення взаємозв'язку між теорією і практикою, офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї, а також аналіз і узагальнення накопиченого правового досвіду¹.

На думку Н. Є. Блажівської, процес застосування українськими судами практики Європейського суду з прав людини ґрунтується на трьох ключових елементах: відстеженні рішень Європейського суду з прав людини, їх перекладі та безпосередньому застосуванні у національному судочинстві. Саме з цими етапами пов'язані основні труднощі, зокрема відсутність системного моніторингу практики Суду. Авторка припускає, що в межах нового Верховного Суду доцільним є створення спеціалізованого структурного підрозділу, який би на регулярній основі здійснював аналіз практики Європейського суду з прав людини у розрізі конкретних категорій справ².

У наукових джерелах також звертається увага на те, що зниження рівня довіри громадян до національної судової системи через її неефективність спричинило активізацію звернень до міжнародних судових інституцій. Як наслідок, Україна продовжує посідати одне з провідних місць серед держав-членів Ради Європи за кількістю звернень громадян до Європейського суду з прав людини з метою захисту своїх прав³. Водночас науковці обґрунтовано зауважують, що універсального механізму застосування практики Європейського суду з прав людини судами, як в Україні, так і в інших державах, не існує⁴.

На переконання О. А. Беяневича, держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов'язані враховувати не лише ті рішення Європейського суду з прав людини, які були ухвалені стосовно конкретної держави, але й судові рішення, винесені щодо інших держав. Інакше кажучи, навіть ті країни, які не виступали стороною у відповідній справі, повинні отримувати належні правові уроки з практики Суду, оскільки такі рішення дозволяють запобігати аналогічним порушенням у майбутньому та своєчасно вносити зміни до власної правової системи й правозастосовної практики⁵.

¹ Андрусів У. Б., Верба-Сидор О. Б., Верхола Ю. В. та ін. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С.74

² Блажівська Н. Судді мають стежити за практикою ЄСПЛ комплексно, а не лише за рішеннями щодо України. 14 червня 2017 р. URL: <https://taxlink.ua/ua/news/n-blazivska-suddi-majut-steziti-za-praktikoju-spl-komplek-sno-a-ne-lishe-za-rishennjami-shhodo-ukraini.htm>

³ The European court of human rights: in facts & figures 2013. URL: https://www.echr.coe.int/documents/facts_figures_2013_eng.pdf

⁴ Андрусів У. Б., Верба-Сидор О. Б., Верхола Ю. В. та ін. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2019. С.84

⁵ Беяневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Сер. Юридичні науки. 2009. № 81. С. 32–38.

Таким чином, для фізичних та юридичних осіб в Україні були сформовані додаткові гарантії захисту їхніх основоположних прав, свобод і законних інтересів. На думку Е. Л. Трегубова, зазначені гарантії отримали своє закріплення через загальносвітове визнання міжнародних договорів у сфері прав людини, а також через створення спеціалізованих органів, уповноважених здійснювати контроль за дотриманням основних прав і свобод людини¹. Одним із таких органів є Європейський суд з прав людини – міжнародна судова інституція, створена з метою забезпечення виконання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та протоколів до неї державами-учасницями, які її ратифікували. Основним завданням Суду є перевірка дотримання державами прав і гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією.

Захист прав дітей є одним із пріоритетних завдань сучасної держави, оскільки діти визнаються найбільш уразливою категорією населення з огляду на їх фізичну, психологічну та соціальну незрілість. Визначальну роль у механізмі захисту прав дитини відіграє судова форма захисту. Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожному гарантується право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна.

Аналогічне положення міститься у п. 1 ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з яким суд може приймати заяву до розгляду лише за умови попереднього вичерпання всіх національних засобів правового захисту відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права та за умови подання заяви протягом встановленого строку після ухвалення остаточного рішення на національному рівні². Це, у свою чергу, означає, що первинний обов'язок щодо забезпечення захисту прав та інтересів дитини покладається саме на національні суди, тоді як Європейський суд з прав людини здійснює перевірку того, чи допустила держава порушення прав дитини своїми рішеннями або діями.

Водночас вимога щодо обов'язкового вичерпання національних засобів правового захисту сприяє постійному вдосконаленню національного законодавства та правозахисних механізмів кожної держави, орієнтованих на ефективний захист прав та законних інтересів дитини.

¹ Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. Форум права. 2010. № 1. С. 358. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : конвенція Ради Європи 383 від 4 листопада 1950 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

У наукових дослідженнях наголошується, що виконання державами взятих на себе міжнародних зобов'язань неможливе без створення постійно діючих та незалежних механізмів захисту прав дитини¹.

Міжнародний захист прав дитини розглядається як сукупність міжнародно-правових принципів і норм, які регулюють співробітництво держав у сфері забезпечення захисту прав дітей. З огляду на фізичну та розумову незрілість дитина потребує особливих прав та додаткових гарантій захисту. Нижчий соціальний статус дітей порівняно з дорослими зумовлює спрямованість міжнародного захисту прав дитини на забезпечення рівних прав і можливостей для дітей і дорослих².

Можливість звернення громадян України до Європейського суду з прав людини виникла з моменту приєднання держави до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенція надає дітям право подавати заяви до Європейського суду з прав людини як самостійно, так і через законних представників після використання всіх національних засобів правового захисту. При цьому Конвенція не містить положень щодо мінімального віку дитини, з якого вона може звертатися до суду. Показовим у цьому контексті є рішення у справі *T. and V. v. the United Kingdom* від 16 грудня 1999 року, в якій заявниками були визнані діти віком десяти років³.

Звернення до Європейського суду з прав людини не потребує попереднього повідомлення національних органів влади або отримання їх згоди. Судочинство Європейського суду з прав людини істотно відрізняється від процедури розгляду справ у національних судах і складається з кількох послідовних стадій: встановлення прийнятності заяви; можливе врегулювання спору на рівні держави-відповідача; розгляд справи по суті; виконання рішення, ухваленого судом.

Предметом звернення до Європейського суду з прав людини відповідно до ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод можуть бути виключно ті права і свободи, які гарантовані положеннями Конвенції або протоколів до неї. При цьому заява може бути подана лише безпосередньо особою, яка вважає себе потерпілою від порушення. У випадку подання скарги кількома заявниками кожен з них зобов'язаний обґрунтувати власні індивідуальні вимоги та довести факт порушення саме його прав.

Згідно з Протоколом № 15 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який набрав чинності 1 лютого 2022 року, строк звернення до Європейського суду з прав людини становить чотири місяці з дня ухва-

¹ Кайтанський О. С., Бориченко К. В. Юридичні гарантії права дітей і сімей з дітьми на соціальний захист за актами ЄС та Ради Європи. Право та інновації. 2016. № 3 (15). С. 104.

² Мамич О. В. Конвенція ради Європи «про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 64. С. 44.

³ Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (*T. and V. v. United Kingdom*) від 16.12.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL :https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

лення остаточного рішення на національному рівні. Зазначене правило застосовується до тих заяв, у яких остаточне рішення було винесене 1 лютого 2022 року або пізніше. До внесення відповідних змін строк звернення до Європейського суду з прав людини складає шість місяців з моменту остаточного вирішення справи компетентним державним органом. Водночас предметом оскарження можуть бути лише ті порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які мали місце після дати її ратифікації відповідною державою. Обов'язковою умовою прийнятності заяви є попереднє застосування заявником усіх національних засобів правового захисту.

Європейський суд з прав людини не виступає вищою судовою інстанцією щодо судової системи держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У зв'язку з цим він не уповноважений скасовувати рішення національних судів або надавати обов'язкові розпорядження щодо вжиття заходів, які мають безпосередні юридичні наслідки. Завдання Європейського суду з прав людини полягає у розгляді конкретних заяв з метою встановлення факту наявності або відсутності порушення положень Конвенції під час здійснення державними органами захисту прав та законних інтересів дитини. У разі встановлення порушення Європейського суду з прав людини має право присудити потерпілій стороні справедливую сатисфакцію.

Відповідно до п. 2 ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод остаточне рішення Європейського суду з прав людини надсилається Комітету міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за його виконанням. Таким чином, ухвалене Європейським судом з прав людини рішення породжує для держави-відповідача низку юридичних зобов'язань. У свою чергу держави-учасниці зобов'язані забезпечити належну трансформацію власних правових систем з метою створення реальних можливостей для перегляду та поновлення проваджень у справах у зв'язку з рішеннями Європейського суду з прав людини.

У юридичній літературі зазначається, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для держав-учасниць, які виступали відповідачами у відповідній справі, тоді як для інших держав вони слугують орієнтиром і правовим стандартом при оцінці відповідності національного законодавства праву Ради Європи. Доволі часто такі рішення стимулюють держави, які навіть не були сторонами у конкретному судовому провадженні, до вдосконалення власного законодавства та коригування правозастосовної практики. Саме на підставі рішень Європейського суду з прав людини держави-учасниці здійснювали й продовжують здійснювати реформи у сфері діяльності органів державного управління, судової системи, законодавчого регулювання, а також перегляд підходів до вирішення низки суспільно значущих проблем¹.

¹ Шалінська І. В. Акти м'якого права: поняття та значення у міжнародному правопорядку. Соціологія права. 2011. № 2. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39605/17/Shalinska.pdf?sequence=1>

Аналізуючи структуру рішень Європейського суду з прав людини, І. В. Караман зазначає, що такі рішення мають специфічну побудову, яка істотно відрізняється від структури нормативно-правових актів та судових рішень національних судів. Науковець виділяє два основні види рішень Європейського суду з прав людини: по-перше, рішення, якими встановлюється факт наявності або відсутності порушення відповідної статті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод чи протоколів до неї, а також додаткові рішення щодо справедливої сатисфакції, якщо це питання не було вирішено в основному рішенні; по-друге, ухвали щодо прийнятності заяв або виключення справ із реєстру Суду. Дослідник також деталізує основні елементи та атрибути рішень Європейського суду з прав людини, до яких відносить титульну сторінку із зазначенням органу, що ухвалив рішення, назви справи та виду рішення; перелік суддів, які брали участь у розгляді справи, і дати проведення слухань; розділ «Процедура», що містить інформацію про номер і дату подання заяви, дані про заявника та стислий виклад скарг; розділ «Факти», який включає опис обставин справи та виклад відповідного національного і міжнародного права та практики; розділ «Право» (мотивувальну частину), де аналізується прийнятність заяви, суть скарг і питання порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; резолютивну частину з висновками Суду; підписи суддів і, за наявності, окремі думки суддів¹.

Дослідження положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дає підстави стверджувати, що вона не містить спеціальних норм, які б безпосередньо регламентували захист прав та інтересів дитини. Водночас слід наголосити, що дитина визнається суб'єктом міжнародного права, у зв'язку з чим окремі положення Конвенції можуть і повинні застосовуватися під час захисту прав та законних інтересів дітей².

У цьому контексті С. І. Клім зазначає, що аналіз Європейської конвенції свідчить про існування певної дихотомії між публічними (процесуальними) та приватними (матеріальними, зокрема сімейними) правами при вирішенні питань, що стосуються малолітніх і неповнолітніх осіб³.

На думку О. В. Мамич, дитина в межах своєї цивільної дієздатності наділена тими самими правами, що й будь-яка повнолітня особа. У ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачено, що заявником може бути «будь-яка фізична особа», яка вважає себе жертвою

¹ Караман І. В., Козіна В. В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. 3-тє вид., змін. та допов. Харків : Фактор, 2017. С.55.

² Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. Jurnalul Juridic National: teorie si practica. 2018. № 1 (29). С. 84-87.

³ Клім С. І. Процесуальні права дитини в контексті рішень Європейського суду з прав людини. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки». 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 204.

порушення прав, гарантованих Конвенцією, що свідчить про поширення дії цієї норми також на неповнолітніх осіб¹.

Отже, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кількість положень, що безпосередньо регулюють захист прав та інтересів дітей, є відносно незначною. Проте всі норми вищенаведеної Конвенції можуть застосовуватися до дитини як до повноправного суб'єкта права. Як сама Конвенція, так і сформована практика Європейського суду з прав людини виходять з того, що заявником може бути будь-яка особа, яка перебуває під юрисдикцією Європейського суду з прав людини, у тому числі й дитина.

Попри це, як слушно зауважує Л. М. Токарчук, Європейським судом з прав людини ухвалено значну кількість рішень, що стосуються прав та законних інтересів дітей і мають істотне значення для вирішення спорів щодо повернення дитини в сім'ю, усиновлення, встановлення опіки та піклування тощо. У переважній більшості таких справ ідеться про порушення ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя².

Система нормативних приписів Ради Європи у сфері захисту прав дитини ґрунтується на чотирьох базових принципах, а саме: захисті дитинства, запобіганні насильству, притягненні винних осіб до відповідальності за вчинення насильства та обов'язковому врахуванні думки дитини. Конвенція Ради Європи про здійснення прав дітей передбачає конкретні заходи, спрямовані на забезпечення реалізації прав дітей, зокрема інформування дітей про питання опіки, житлові умови, право батьків на спілкування з дитиною, усиновлення, а також захист від жорстокого чи принизливого поводження³.

У процесі застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при захисті прав та інтересів дитини особливу увагу слід звернути на ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, відповідно до якої кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, що вирішує спір щодо його цивільних прав та обов'язків. Зазначене положення підлягає застосуванню й щодо неповнолітніх осіб, оскільки діти так само мають право на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку.

Частина перша ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплює право кожної особи на повагу до її приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції. Аналіз практики Європейського суду з

¹ Мамич О. В. Конвенція ради Європи «про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 64. С. 40.

² Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. С.381-382.

³ Children's rights. Council of Europe: website. URL : <https://www.coe.int/en/web/commissioner/thematic-work/children-rights>

прав людини дає підстави стверджувати, що саме на заявника покладається обов'язок чітко визначити право, яке, на його думку, було порушене, а також довести, що таке право підпадає під сферу дії ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Показовою у цьому аспекті є справа «Е. В. проти Франції» (*E. B. v. France*) від 22 січня 2008 року, у якій заявниці вдалося переконати більшість суддів у тому, що відмова національних органів у підтвердженні її придатності до усиновлення становила втручання саме у її приватне життя, а не порушення права на усиновлення чи створення сім'ї як такого, що не гарантується Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод¹. Суд зазначив, що втручання у вигляді прослуховування телефонних розмов та перехоплення кореспонденції також підпадає під сферу дії ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як порушення приватного та сімейного життя і таємниці кореспонденції.

Для забезпечення захисту порушених прав у межах ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод скарга повинна стосуватися одного або кількох із чотирьох аспектів, гарантованих цією статтею, а саме: приватного життя, сімейного життя, недоторканності житла або кореспонденції. Значення кожного з цих аспектів визначається залежно від конкретних обставин справи, а самі сфери не є взаємовиключними, оскільки одне діяння може одночасно зачіпати кілька з них. При цьому Європейський суд з прав людини надає цим поняттям автономного тлумачення.

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини щодо тлумачення поняття «сімейне життя», слід зазначити, що він підходить до цього поняття з позицій фактичних сімейних зв'язків, а не виключно формально-юридичних критеріїв. Наявність «сімейного життя» визначається з урахуванням реальності та інтенсивності взаємин між особами, незалежно від того, чи перебувають вони у зареєстрованому шлюбі.

Так, у справі *X, Y and Z v. the United Kingdom* від 22 квітня 1997 року Європейський суд з прав людини визнав існування сімейного життя між трансгендерною особою, її партнеркою та дитиною, яка була зачатою за допомогою донорської інсемінації. Європейський суд з прав людини наголосив, що відсутність біологічного зв'язку або традиційної моделі сім'ї не виключає наявності сімейного життя у розумінні ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод².

У справі *Johnston and Others v. Ireland* від 18 грудня 1986 року Європейський суд з прав людини зазначив, що поняття сімейного життя може охо-

¹ Case of *E. B. v. France* (Application № 43546/02). Judgment. Strasbourg. 22 January 2008. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571>

² Case of *X, Y and Z v. The United Kingdom* (Application № 21830/93). Judgment. Strasbourg. 22 April 1997. Court of Human Rights: website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-58032%22%7D>

плювати й стабільні позашлюбні стосунки, за умови їх тривалості та наявності спільного побуту. Водночас Європейського суду з прав людини звернувши увагу на те, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не покладає на держави обов'язку визнавати будь-яку форму співжиття як сім'ю у формально-правовому сенсі¹.

Подібної правової позиції Європейський суд з прав людини дотримувався і у справі *Keegan v. Ireland* від 26 травня 1994 року, де було встановлено, що біологічний батько, який мав тісні стосунки з матір'ю дитини до її народження та виявляв реальний намір брати участь у вихованні дитини, користується захистом ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд визнав, що сімейне життя може виникати ще до народження дитини за наявності фактичних сімейних зв'язків між батьками².

У справі «Беррехаб проти Нідерландів» (*Berrehab v. the Netherlands*)³ Європейський суд з прав людини зазначив, що дитина, народжена у шлюбі, автоматично є частиною цього «сімейного» осередку з моменту і з самого факту свого народження. Існування або відсутність «сімейного життя» у значенні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – це питання факту, залежить від реального існування на практиці тісних особистих зв'язків, наприклад, очевидного інтересу та відданості батька дитині як до народження, так і після нього, як це визначено у справі «L. проти Нідерландів» (*L.v. the Netherlands*)⁴. Якщо існування сімейних зв'язків з дитиною встановлено, то держава має діяти так, щоб сприяти розвитку цих зв'язків і надати правові гарантії, які роблять можливу інтеграцію дитини в сім'ю відразу ж з моменту народження або в найкоротший термін після народження (Справа «Кроон та інші проти Нідерландів» (*Kroon and Others v. the Netherlands*)⁵.

Хоча ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не містить прямо виражених процесуальних вимог, процес прийняття рішення, що призводить до заходів втручання, має бути справедливим

¹ Case of Johnston and Others v. Ireland (Application № 9697/82). Judgment. Strasbourg. 18 December 1986, §§ 50, 52 Court of Human Rights : website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:%22001-57508%22>

² Case of Keegan v. Ireland (Application no. 16969/90). Judgment. Strasbourg . 26 May 1994. Court of Human Rights : website. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881>

³ Case of Berrehab v. the Netherlands (Application№ 10730/84). Judgment. Strasbourg. 21 June 1988. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57438%22>

⁴ Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.03.2020 р. у справі № 341/793/17 (провадження № 61-42727св18). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88461111>

⁵ Case of Kroon and Others v. the Netherlands (Application № 18535/91). Judgment. Strasbourg. 27 October 1994. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:%22001-57904%22>

та забезпечувати належну повагу інтересів, гарантованих цією статтею, зокрема щодо дітей, які передаються під опіку (Справи «W. проти Великобританії» (*W. v. the United Kingdom*)¹, «Макмайкл проти Великобританії» (*McMichael v. the United Kingdom*)². Крім того, як зазначив Європейський суд з прав людини, у справі «Макреді проти Чеської Республіки» (*Macready v. the Czech Republic*)³, де тривалість розгляду суттєво впливає на сімейне життя заявника, потрібний суворіший підхід, а засіб правового захисту, передбачений у національному законодавстві, має бути і превентивним, і компенсаторним.

Відносини, за яких батько і дитина взаємно можуть спілкуватися один з одним, утворюють основний елемент сімейного життя у значенні статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (навіть якщо відносини між батьками припинилися), та внутрішні заходи держави, які перешкоджають такому взаємному спілкуванню, рівносильні втручанням у здійснення права, захищеного ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Справа «Зориця Йованович проти Сербії» (*Zorica Jovanović v. Serbia*)⁴.

Європейський суд з прав людини зазначив, що усиновлення може становити сімейне життя навіть за відсутності спільного проживання або реальних зв'язків між прийомною дитиною та прийомними батьками (Справа «Піні та інші проти Румунії» (*Pini and Others v. Romania*)⁵.

Водночас положення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, взятої окремо, не гарантують жодного права на створення сім'ї, ні права на усиновлення дитини (Справа «Е. В. проти Франції» (*E. B. v. France*)⁶. Крім того, держава не може визнати усиновленням усі форми піклування, наприклад, «кафала» (Справа «Харрудж проти Франції» (*Harroudj v. France*)⁷.

¹ Case of *W. v. the United Kingdom* (Application № 9749/82). Judgment. Strasbourg. 8 July 1987. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57600>

² Case of *McMichael v. the United Kingdom* (Application № 16424/90). Judgment. Strasbourg. 24 February 1995. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57923>

³ Case of *Macready v. the Czech Republic* (Application №№ 4824/06 and 15512/08). Judgment. Strasbourg. 22 April 2010. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98419>

⁴ Case of *Zorica Jovanović v. Serbia* (Application № 21794/08). Judgment. Strasbourg. 26 March 2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7508>

⁵ Case of *Pini and Others v. Romania* (Application №№ 78028/01 and 78030/01). Judgment. Strasbourg. 22 June 2004. Final. 22/09/2004. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61837>

⁶ Case of *E. B. v. France* (Application № 43546/02). Judgment. Strasbourg. 22 January 2008. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571>

⁷ Case of *Harroudj v. France* (Application № 43631/09). Judgment. Strasbourg. 28 May 2013. Final. 28/08/2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113819>

Європейський суд з прав людини також пояснив, що хоча право на усиновлення, як таке, відсутнє серед прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, відносини між прийомним батьком та прийомною дитиною, як правило, мають той самий характер, як і сімейні відносини, захищені ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Справи «Х. проти Франції» (X. v. France)¹, «Курочкін проти України» (Kurochkin v. Ukraine)². Разом з тим ст. 8 зазначеної Конвенції не передбачаються зобов'язання щодо поширення дії права усиновлення на другого з пари, яка не одружена (Справа «Х та інші проти Австрії» (X and Others v. Austria)³.

Таким чином, процесуальні гарантії у справах щодо захисту прав та інтересів дитини мають самостійне значення і тісно пов'язані з матеріальними правами, гарантованими ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Недотримання вимог справедливого судового розгляду може саме по собі становити підставу для визнання порушення Конвенції, незалежно від результату розгляду справи по суті.

Узагальнюючи практику Європейського суду з прав людини, слід констатувати, що ефективний захист прав дитини можливий лише за умови комплексного підходу, який поєднує матеріальні гарантії поваги до сімейного життя з високими стандартами процесуальної справедливості. Саме такий підхід забезпечує реальне, а не формальне дотримання принципу найкращих інтересів дитини у національному судочинстві.

З огляду на викладене вище можна дійти висновку, що охорона прав і законних інтересів дитини на міжнародному рівні реалізується у різноманітних формах шляхом формування та функціонування відповідних правових механізмів. Одним із таких механізмів є звернення до Європейського суду з прав людини, який забезпечує захист прав та інтересів дитини у випадках порушення національними судами вимог ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зазначена норма гарантує кожному право на справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи незалежним та неупередженим судом, створеним відповідно до закону, який вирішує спір щодо цивільних прав і обов'язків особи. Крім того, Європейський суд з прав людини розглядає справи, пов'язані з порушенням ч. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якою закріплено право кожного на повагу до приватного та сімейного життя, житла і кореспонденції та ін. норми зазначеної Конвенції. Водночас Євро-

¹ Case of X. v. France , № 9993/82 (Application 5 жовтня 1982 р., DR 31. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111938>

² Case of Kurochkin v. Ukraine (Application № 42276/08). Judgment. Strasbourg. 20 May 2010. Final. 20/08/2010. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98825>

³ Case of X and Others v. Austria (Application № 19010/07). Judgment. Strasbourg. 19 February 2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116735>

пейський суд з прав людини здійснює контроль за дотриманням державами-учасниками прав та гарантій їх реалізації, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, навіть за відсутності у її положеннях прямих норм, що безпосередньо регламентують захист прав та інтересів дитини¹.

Висновки

Проведений комплексний аналіз міжнародно-правових та національних механізмів участі дитини та захисту її прав і законних інтересів у цивільному судочинстві свідчить про беззаперечну фундаментальність принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. Цей принцип є пріоритетним критерієм при прийнятті рішень щодо захисту прав та інтересів дитини як у національному, так і у міжнародному правовому просторі, визначаючи необхідність динамічного та індивідуалізованого підходу до оцінки конкретної ситуації. Його реалізація передбачає комплексне врахування фізичного, психічного та соціального розвитку дитини, її віку, стану здоров'я, рівня зрілості, думки, а також обставин сімейного та соціального середовища тощо. Незважаючи на відсутність єдиного визначення змісту принципу «найкращі інтереси дитини» у правовій доктрині, судова практика та міжнародні стандарти одностайно підкреслюють пріоритет інтересів дитини над інтересами батьків або третіх осіб у випадку конфлікту.

На національному рівні принцип найкращих інтересів дитини реалізується через систему законодавчих норм, а також через процесуальні гарантії участі дитини у цивільному судочинстві, що забезпечують можливість висловлення власної думки та вплив на ухвалення рішень, які безпосередньо стосуються її благополуччя та безпеки. Водночас ефективний міжнародний захист прав дитини забезпечується Європейським судом з прав людини, який здійснює контроль за дотриманням державами стандартів справедливого судового розгляду та поваги до приватного і сімейного життя, що має вирішальне значення для захисту інтересів дітей. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що дитина визнається повноправним суб'єктом права, а існування сімейних зв'язків визначається не лише формально-юридичними критеріями, а й фактичними взаєминами між членами сім'ї, що дозволяє застосовувати принцип найкращих інтересів у широкому та адаптивному контексті.

¹ Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2018. № 1 (29). С.86. С. 84-87.

Важливим елементом забезпечення міжнародного захисту є принцип субсидіарності, що передбачає попереднє вичерпання національних засобів правового захисту та сприяє вдосконаленню національних механізмів захисту прав дитини. Рішення Європейського суду з прав людини виконують не лише квазісудову, а й правотворчу функцію, впливаючи на розвиток національного законодавства та правозастосовної практики, що дозволяє забезпечити гармонізацію внутрішніх норм із міжнародними стандартами. Таким чином, реальний захист прав та інтересів дитини можливий лише за умови комплексного застосування матеріальних і процесуальних гарантій, інтеграції практики Європейського суду з прав людини у національне судочинство та невідступного дотримання принципу найкращих інтересів дитини. Такий підхід забезпечує створення правових умов для всебічного розвитку дитини, мінімізації ризиків порушення її прав та ефективного функціонування цивільного судочинства у справах, пов'язаних із правами та законними інтересами дітей.

Анотація

У дослідженні здійснено комплексний науково-правовий аналіз процесуальних гарантій участі дитини у цивільному судочинстві України крізь призму національного законодавства та європейських стандартів. Досліджено понятійно-категоріальний апарат «дитина», «особа», «правовий статус» і «процесуальна правосуб'єктність», розкрито особливості цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності дитини. Проаналізовано законодавство України щодо права дитини на звернення до суду, участь у розгляді справ і висловлення власної думки у судовому засіданні, а також практику Верховного Суду та Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано необхідність удосконалення національного законодавства з метою забезпечення ефективної реалізації права дитини бути заслуханою та захисту її найкращих інтересів у цивільному судочинстві. Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння змісту найкращих інтересів дитини та національне законодавство України. Обґрунтовано необхідність індивідуалізованої оцінки найкращих інтересів дитини з урахуванням загальних і спеціальних критеріїв залежно від категорії справи та особливостей дитини. Досліджено міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві з акцентом на роль Європейського суду з прав людини як ключової інституції міжнародного судового захисту. Проаналізовано зміст і структуру міжнародно-правових гарантій доступу дитини до правосуддя, особливості застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини у справах, що стосуються захисту прав та інтересів дитини.

Ключові слова: правовий статус дитини, учасник справи, принцип забезпечення найкращих інтересів дитини, цивільне судочинство, розгляд справи, рішення суду, доступ до правосуддя, міжнародний механізм захисту, європейські стандарти, судова практика, Європейський суд з прав людини, виконання рішень.

Keywords: legal status of the child, participant in the case, principle of ensuring the best interests of the child, civil proceedings, consideration of the case, court decision, access to justice, international protection mechanism, European standards, case law, European Court of Human Rights, execution of decisions.